

⁴³ Там само. Т. 12. С. 23; Листи Івана Сірка. С. 38.

⁴⁴ Акты ЮиЗР. Т. 12. С. 522–525.

Vitalyi Stepankov. Transformation of Ukrainian state's name in the consciousness of the political elite during the revolution of 1648–1676. The article deals with the little-studied problem of the evolution of the political elite views on the name of the Ukrainian state created during the years of national revolution (1648–1676). In modern historiography it is interpreted mainly as «Zaporozhian army», at least «Hetmanate», or «Cossack Ukraine». The analysis of the sources allowed to establish that the political elite, experiencing the process of formation, didn't develop a unified approach in its interpretation. Therefore, in different periods of the revolution, the name of the state has undergone significant changes. It was found out that during 1648–1660 it was called «Army Zaporozhye», «Little Russia», and «Grand Duchy of Rus».

Since the beginning of the 1660s the name «Ukraine» has begun to be established in the minds of the elite, which has become the dominant since the late 60's; the names of «Army Zaporozhye» and «Little Russia» were rarer.

Key words: political elite, name, «Zaporozhian Army», «Small Russia», «Ukraine», «Grand Duchy of Rus».

Отримано: 30.08.2018 р.

УДК 94 (485): 355. 48 «1709/1714»

Олександр Слісаренко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ОПЕРАЦІЇ ПІД ПЕРЕВОЛОЧНОЮ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1709 РОКУ)

Олександр Слісаренко. Українське козацтво в операції під Переволочною (червень-липень 1709 року). У статті аналізуються обставини участі українських козацьких контингентів у протиборчих арміях короля Карла XII та царя Петра I під час т.зв. Переволочнянської операції, що призвела до капітуляції головних сил шведської армії на берегах Дніпра. Автор статті намагається дати відповідь на питання, скільки ж саме врятувалося городових та запорозьких козаків під час переправи через Дніпро.

Ключові слова: «охотницькі» полки, іррегулярна кіннота, козаки, переправа, капітуляція.

Слесаренко А. Украинское казачество в операции при Переволочной (июнь–июль 1709 года). В статье анализируется участие украинских казаков в событиях после Полтавского сражения. Рассмотрены обстоятельства отступления армии шведского короля Карла XII, переправы её через Днепр и последующего движения к Очакову.

Ключевые слова: «охотницькі полки», *иррегулярна конница, казаки, форсування річки, капітуляція.*

Операція під Переволочною тривалий час не була предметом спеціального дослідження в історичній науці. Хоча Полтавська битва має розлоге та різноманітне історіописання, абсолютна більшість авторів розглядала події 28 червня (9 липня) – 30 червня (11 липня) 1709 р. або як ще один епізод у полтавських подіях, або як агонію приреченого шведського війська. Проте поодинокі дослідники все ж розуміли, що події під Переволочною мали характер окремої бойової операції, що могла завершитися зовсім з іншими наслідками. Першими такі думки висловлено було понад 100 років тому шведськими вченими, насамперед А. Єнсенем, що ставив таке питання в загальному плані¹, а незабаром А. Стіллі зробив це в плані науковому². Серед пізніших праць шведських істориків подіям біля Переволочної приділялись окремі параграфи, майже завжди прикінцеві, але самостійного значення вони не мали³. Зрозуміло, що всю увагу шведські дослідники приділяли аналізу оперативних дій саме шведської армії, як головної складової союзних українсько-шведських збройних сил.

Російська історіографія залишилася на попередніх позиціях і не змінює їх ось уже понад 150 років: події під Переволочною – це не самостійна операція, а всього лише продовження Полтавської битви, ніяких інших варіантів їх розвитку не могло бути. Інколи зображенню цих подій приділялись трохи об'ємніші фрагменти, як у класичній радянській праці Є. Тарле⁴, чи у сучасного історика В. Артамонова⁵, але зазвичай російські історики обмежувалися абзацом-двома, як у праці сучасного петербурзького вченого П. Кротова⁶. Мова про участь українських козаків у цих подіях або взагалі не йде, або обмежується кількома лайливими словами про «зрадників-мазепинців» та «зрадників-гордієнківців».

Як здається, таку позицію в російській історичній науці випрацьовано не випадково. Головна мета такого підходу – показати, що боротьба тривала виключно між двома суб'єктами – Москвою та Швецією, українці ж в цій боротьбі не відігравали майже жодної самостійної ролі і плелися в обозах обох протидіючих армій. Така позиція змогла сконструювати певний науково-історичний парадокс, а саме, переконання у тому, що головними діючими сторонами у Великій Північній війні були агресивна Швеція та Московська держава, що вела справедливу боротьбу.

Реально ж Велика Північна війна (або друга Північна війна) була лише черговою ланкою в тривалій боротьбі за регіональну гегемонію в Центрально-Східній Європі, що точилася близько ста років між Річчю Посполитою та Швецією – двома найбільшими гравцями на даному геополітичному просторі. У цій боротьбі час від часу брали участь як союзники тієї чи іншої сторони Данія та Московія, але впродовж усього XVII століття не ці країни визначали долю регіону: Данія вже безповоротно втрачала колишню вагу часів Кальмарської унії, Московське ж царство ще не набуло цієї ваги. Ситуативно в протистояння двох гегемонів включалися й інші гравці: Військо Запорізьке (Українська Козацька держава), Османська імперія та її досить автономні васали: Кримське хан-

ство, Трансильванія та Молдова. Зовсім епізодично впливали на цю боротьбу німецькі князівства, з яких Прусія була польським васалом, а Голштинія, Мекленбург та Саксонія були швидше об'єктами боротьби, а не її суб'єктами. Тим не менш, за багато років російські історики неухильно гнули своє бачення подій, висуваючи на перший план московсько-шведське протистояння, а Річ Посполиту перетворюючи на пасивного учасника цього протистояння. Що по факту сталося лише за кілька років після початку Північної війни.

Об'єктивності ради слід вказати, що в останній час у сучасній російській історичній науці знайшлися вчені, т. зв. «Петербурзької школи», що дотримуються виваженої та об'єктивної позиції і це знайшло відображення в їх працях. Мова йде, насамперед, про Т. Таїрову-Яковлеву, її ученицю В. Кулікову, а також знаного й раніше своїми не «ура-патріотичними» поглядами В. Возгріна⁷. У працях цих учених приділено значно більше уваги участі українських контингентів у подіях Північної війни на різних її етапах.

Українське історіописання перебувало в лещатах спочатку царської, а згодом радянської цензури, що суттєво применшувало самостійність та об'єктивність і повноту досліджень. Українські історики цих часів змушені були дотримуватись загального методологічного напрямку лише епізодично висвітлюючи певні факти, що ставили під сумнів окремі епізоди боротьби у Північній війні, але не наважувались на концептуальні зміни. Скажімо, Д. Яворницький зміг у своїй «Історії запорозьких козаків» навести ряд прикладів жорстокого поводження царської армії на теренах України та під час руйнації Січі, однак далі у своїх висновках не пішов⁸. Деяко вільніше відчували себе історики в діаспорі. Проте їм важче було проводити дослідження без доступу до архівів СРСР, а відтак, їх дослідження було спрямовано на створення узагальнюючих праць, або ж вони спирались на закордонні архіви, де, як з'ясувалося, теж не все було просто. Ще у 1959 році в ювілейному збірнику до 250-ї річниці Полтавської битви радянська дослідниця Т. Бикова стверджувала, що майже всі повідомлення західних тогочасних джерел більшою чи меншою мірою спирались на московські офіційні повідомлення, що, в свою чергу, перебували під неухильним особистим контролем Петра І⁹. До цих же офіційних джерел здебільшого звертались й пізніші європейські автори, наприклад Ф. Вольтер¹⁰. Зрозуміло, в таких працях український компонент українсько-шведського союзу теж висвітлювався або в ключі, бажаному для самодержавного російського режиму, або ж однобоко, як жертву обставин.

Ситуація в українській історичній науці, зрештою, покращилася після 1991 року. Якщо до розвалу СРСР можна знайти лише два спеціальних дослідження, що розглядають питання збройних сил Козацької держави¹¹, причому вони прямо не стосуються Північної війни, то в наступні чверть століття з'явилась потужна «мазепіана», а зараз формується майже така ж об'ємна «орлікіана». Однак спеціальних досліджень Північної війни в цілому, а подій під Полтавою зокрема зовсім не багато. Власне, можна навести лише праці киянина О. Сокирка та чернігівця С. Павленка¹². Окремі аспекти Північної війни розглянуто в працях Т. Чухліба та В. Станіславського (міжнародно-політичні та

дипломатичні). Окреме місце зай-мають праці полтавського дослідника В. Молтусова, присвячені різноманітним, переважно військово-тактичним аспектам лише Полтавської битви¹³. Автор запропонованої статті нещодавно опублікував ряд досліджень, присвячених саме Переволочнлянській операції, яка залишалась малодослідженою операцією Північної війни¹⁴. Проаналізувавши цілий ряд усталених уявлень, автор, як здається, навів достатні докази викривлень та прямих вигадок, зокрема про велику чисельну перевагу шведів (понад 16 тис. проти 9 тис.), паралізовану талановитою вигадкою О. Меншикова, який наказав спішити драгун та створив у шведів враження про значно більшу кількість його корпусу¹⁵. Проте в своїх дослідженнях автор, звернувши чималу увагу на ситуації в шведській та московській арміях, приділив не достатньо уваги ролі та участі українських контингентів у цій важливій операції Північної війни. Заповнити цю лакуну і має на меті запропонована стаття. Основною проблемою при відповіді на дане питання є брак джерел. Оригінальних українських джерел майже не збереглося, така ж ситуація і зі шведськими документами – основна їх маса загинула на березі Дніпра в ті буремні дні червня–липня 1709 року¹⁶. Не набагато краща ситуація і з російськими документами – московська армія втратила їх під час відступу після поразки у Прутському поході 1711 року. Отже, до послуг дослідників залишаються або пізніші наративи шведського та українського походження, або уривки російських документів пізнішого часу (після 1711 року). При аналізі подій автор буде вказувати датування за двома календарями, що діяли паралельно – старим російським та старим шведським (діяв до 1714 року). Розбіжність між ними складала один день на користь шведського. На початку статті вжито також і григоріанський календар, який ще остаточно не витіснив юліанський.

Відразу варто уточнити, яка ж загальна кількість українських козаків перебувала в лавах протиборчих армій на полях Полтавської битви? Цифри залишаються досить суперечливими навіть після спеціальних досліджень, насамперед тому, що й шведські, й російські автори майже ніколи не роблять різниці між окремими частинами українських козачих контингентів. Говорячи про українських союзників Карла XII, дослідники практично завжди об'єднують городових козаків гетьмана І. Мазепи із запорожцями К. Гордієнка, та ще й не виділяють при цьому власне реєстрове козацтво і наймані полки (сердюків та компанійців). Таку тенденцію бачимо, наприклад, у діаспорного історика Б. Кентржинського, який побудував своє дослідження на шведських джерелах¹⁷. Фактично не розрізняли дослідники й козачі контингенти І. Скоропадського та слобідські козацькі полки («білгородські козаки»).

Визначаючи кількість українських козаків на московському боці, можемо спертися на дослідження О. Сокирка, який вказує, що під бунчуком І. Скоропадського було до 8 тис. козаків, рахуючи з трьома компанійськими полками¹⁸. Однак сучасний дослідник Полтавської битви В. Молтусов вважає, що у Скоропадського було аж 16 тис. козаків у 9 городових та 4 «охотницьких» полках¹⁹. При цьому сам же В. Молтусов вказує, що два (з десяти) реєстрових полків перебували під впливом І. Мазепи, тож «городових» полків у І. Скоропадського не могло бути більше восьми²⁰. Реально ж у документах червня 1709 року під орудою І. Скоропад-

ського відзначено лише п'ять городових полків (Київській, Миргородський, Чернігівський, Прилуцький та Переяславський) загальною чисельністю у 2,7 тис. козаків²¹. Згадується також і компанійський полк (ймовірно, Г. Галагана), що саме повернувся в складі бригади Г. С. Волконського після погрому Січі²². В грудні 1708 року він нараховував до 1 тис. осіб, тепер же повинен був мати менше. У будь-якому разі кількість у 4 тис. козаків (з урахуванням компанійців) можна визнати максимальною. В цьому ми солідарні з висновками С. Павленка²³.

Інші полки, що визнали І. Скоропадського гетьманом, не могли перебувати біля Полтави. Правобережні полки діяли в складі корпусу генерал-фельдмаршал-лейтенанта Г. Гольца на Західній Україні, Стародубський полк перебував у гарнізонах на Півночі України та у Білорусі²⁴. Ще два полки – Лубенський та Ніжинський – були знекровлені при обороні Батурина, тож, швидше за все, залишались на лінії Дніпра. Полтавський та Гадяцький полки, як уже згадувалось, перебували під впливом гетьмана І. Мазепи.

Кількість слобідських козаків була значно меншою, оскільки загальна кількість цих п'яти полків на початку війни складала лише 3,5 тис. чоловік, а, крім бойових дій проти шведів, вони брали участь у придушенні повстання К. Булавина у 1707/1708 рр., зазнавали втрат так, що навіть у 1733 році в цих полках нараховувалось лише 4,2 тис. бійців²⁵. Не буде перебільшенням припустити, що під Полтавою було зосереджено максимум 2 тис. слобожанців. Ці козаки не підлягали командуванню І. Скоропадського.

Українські контингенти на боці шведів були суттєво більшими. О. Сокирко визначає їх у 5-7 тис. козаків, у тому числі до 6 тис. запорожців та чотири «охотницьких» полків та три полки городових у гетьмана І. Мазепи²⁶. Як здається, цифра дещо занижена, адже російський історик О. Васильєв, спираючись на матеріали ювілейних досліджень 1909 року, подає дані про 3 тис. козаків лише під булавою гетьмана І. Мазепи та додає ще 7 тис. запорожців²⁷. Такої ж думки дотримувався і О. Оглоблін²⁸. А, скажімо, відомий знавець петровської епохи, М. Павленко, погоджуючись з цифрою в 3 тис. мазепинських козаків, вважає, що запорожців було аж 8 тис.²⁹ Інший авторитетний російський дослідник Л. Бескровний теж називає цифру у 8 тис. запорожців, проте не згадує козаків І. Мазепи³⁰. Аналогічну цифру зустрічаємо і у Т. Мацьківа, але для більш раннього періоду перед полтавською облогою³¹. Очевидно максимальною є оцінка В. Петріва, який вважав, що І. Мазепа та К. Гордієнко разом мали 11,5 тис. козаків³². Дисонансом виглядає оцінка В. Молтусова, що вважає, ніби мазепинців та гордієнківців та ще й волохів напередодні битви під Полтавою було 5,5-6 тис. бійців³³. Таким чином, на українців припадає максимум 5 тис. У сучасній закордонній літературі щодо сил І. Мазепи та К. Гордієнка (не розрізняючи запорозьких та городових) фігурує цифра у 6 тис. козаків³⁴.

У Полтавській битві українські контингенти участі практично не брали. Єдина вказівка про участь запорожців у генеральній битві походить до спогадів Д. Крмана, що безпосереднім свідком битви не був, а перебував у шведському таборі біля Пушкарівки (приблизно за 5 км), проте мав змогу поговорити з учасниками бою після поразки³⁵. Якби шведське командування збиралося використа-

ти в бою запорожців, розумніше було б використати їх як розвідку або під час атак на редути, бо саме козаки були майстрами вести облогові роботи, що вже й довели під стінами Полтави. Зате інший учасник бою лейтенант Ф. Вейе стверджував, що в бою брали участь не запорожці, а мазепинські козаки. Їх втрати були незначними, бо вони трималися позаду шведських шеренг³⁶. Отже, за підсумками бою можливі втрати українців не перевищували кількох десятків, можливо до сотні бійців.

Таким чином, при відступі ввечері 27 (28) червня 1709 р. було задіяно практично всі козачі підрозділи, як запорозькі, так і городові, і «охотницькі», усього до 10 тис. Розбитій союзній армії необхідно було здолати шлях до Дніпра довжиною у 95-100 км, при цьому слід було сподіватись, що переможці не дадуть спокійно відступити. Слід сказати, що поранений король Карл зміг зібрати залишки своїх сил і грамотно організувати відхід своїх сил. Детально цей відступ автор аналізував в одній з попередніх публікацій³⁷. Українські козаки, як найменш постраждали в бою частини, прикривали відступ головних сил і взяли участь у сутичці з московським авангардом на річці Кобелячці ранком 29 (30) червня³⁸. Великою проблемою була відсутність у козаків артилерії, адже головні сили козацької артилерії було втрачено після штурму московськими військами Батурина, а ті гармати, що перебували в сотенних містечках завчасно було евакуйовано московським командуванням в підконтрольні фортеці. саме так сталося з гарматами в сотнях Полтавського полку³⁹.

Як пише учасник бою лейтенант Ф. Вейє, шведський ар'єргард відбив атаку московитів⁴⁰. Нібито командував московитами Меншиков, а бій закінчився близько 8-ї години ранку цього дня⁴¹. Проте в російських джерелах є повідомлення, що рано-вранці 29 (30) червня князь Меншиков перебував у Нових Санжарах, де чекав від Б.П. Шереметьєва кавалерійського підкріплення.

Про те, що московити зазнали певних втрат у сутичці біля Кобеляк, свідчить наявність на р. Кобелячці в районі села Пришиб могильного кургану з хрестом, на якому був напис про поховання тут російських воїнів 30 червня (1-го липня) 1709 р. На початку ХХ століття могилу відвідав полтавський історик І. Павловський⁴². Могила була досить значною, адже збереглась у наступні 200 років, а за такий час мікрорельєф змінюється і невеликі земляні насипи опливають і зникають⁴³. Твердження, що московські частини здолали опір шведсько-українського заслону мало вірогідне, хоча б тому, що до Переволочної залишалось не багато – 36 км – а московська кінна погоня долала їх цілу добу, та ще й прийшла виснаженою. Якось не в'яжеться це з перемогою над шведсько-українським ар'єргардом. Шведський автор Енглунд, навпаки, пише, що ар'єргард генерала Крейца відбив наступ росіян⁴⁴. У сутичці біля Кобеляк брали участь Йончопінгський піхотний полк під командуванням полковника Кронмана та три кавалерійські полки: Смоленський рейтарський та два драгунські – полковників Єльма та Блома. Чи були присутні на полі бою запорожці або козаки гетьмана І. Мазепи, достеменних відомостей в джерелах немає. Козаки І. Скоропадського та інші московські підрозділи, хоч і захопили шведський бивак перед селом, але були затримані щонайменше на дві години. Шведи не змогли з'ясувати точних сил противника, але вважали, що він чи-

сельний, бо під час руху ворога було піднято велику хмару куряви⁴⁵.

Проте деякі історики радянського періоду взагалі заперечують факти бою російської погоні та шведського ар'єргарду. Наприклад, А. Козаченко вважає, що кіннота Боура та Голіцина наздогнати шведів у ці дні взагалі не змогла, бо переслідуванню завадила лісиста місцевість⁴⁶. Дивно, чому така місцевість не завадила відступу шведів з обозом, гарматами та чималою кількістю піхоти і цивільних осіб? Цей же автор далі пише, що шведи нібито покинули обоз у Нових Санжарах саме через появу російських загонів. Погоня ж на чолі з Меншиковим зайняла Кобеляки вранці 29 (30) червня, а шведи їх спішно залишили⁴⁷. Російська погоня нібито постійно супроводжувала шведські колони, але йшла західніше, тобто далі від Ворскли, і при цьому відставала від ворога всього на два-три кілометри⁴⁸. З таким відривом московити наздогнали б шведів вже по обіді 29 (30) червня, однак джерела згадують, що вони з'явилися лише вранці наступного дня. Найбільш імовірно, що за шведами слідував 28(29)–29(30) червня не увесь корволант, а лише невеликі іррегулярні підрозділи: українські та донські козаки, калмики, хрещені татари та мешчеряки.

У своїй попередній монографії автор достатньо детально проаналізував склад московської погоні та навів свої міркування про її вірогідний склад. Мова може йти про 10 полків драгун та від двох до чотирьох гвардійських полків⁴⁹. Їх загальна чисельність складала близько 17 тис. бійців. Слід також додати до цієї цифри кількість іррегулярних підрозділів українських козаків С. Палія та калмицької кінноти, що брали участь у погоні⁵⁰. Видатний український історик початку ХХ століття І. Каманін наводить документальні докази активної участі С. Палія в зазначених подіях⁵¹. Стверджує про участь Семена Палія в бою на річці Кобелячці і В. Дядиченко в одній із своїх ранніх праць⁵². Немає підстав не довіряти вищенаведеним авторам, що українські контингенти погоні очолював саме С. Палій. Після свого арешту 1704 року, здійсненого І. Мазепою з наказу російського царя, він став особистим і найбільш затятим ворогом українського гетьмана. Не дивно, що з-поміж інших українських полковників (прихованих мазепинців) Петро І довіряв саме С. Палію. Таким чином, варто додати ще як мінімум 1 тис. вершників (порівну козаків та калмиків). Крім того, ми припускаємо можливу участь у погоні і донських козаків.

Отже, коли у середу 29(30) червня 1709 року шведська армія та її українські союзники вийшли до берега Дніпра біля Переволочної, постало питання про подальші дії. На той момент прийняти таке рішення могло відносно невелике коло людей – король Карл XII, якого було тяжко поранено напередодні Полтавської битви і фізичний та духовний стан якого можна визначити як кризовий, найстарший (за званням та й віком) генерал у шведській піхоті Адам Левенгаупт та старший генерал кінноти Крейц. Король міг також спертись на поради гетьмана І. Мазепи та кошового отамана Січі К. Гордієнка. Крім того, можна було залучити на нараду ще чотирьох генералів: піхотних – Спарре та Лагеркруна, кавалериста Круза і квартирмейстера Юлленкрука. Однак джерела говорять, що рішення приймалось лише трьома особами – королем, Левенгауптом та Крейцом⁵³. Нарада могла відбутися тільки ввечері 29 (30) червня, адже основні сили шведської армії

вийшли до Дніпра лише о 16-й годині, а ар'єргард генерала Крейца ще трохи пізніше⁵⁴. А раз так, то відома картина шведського художника Г. Седерстрьома «Мазепа та Карл XII на березі Дніпра» не зовсім адекватно відображає ситуацію, коли український гетьман нібито радить шведському королю переправлятися через Дніпро⁵⁵. У Б. Кентржинського читаємо: «Мазепа й Карл XII гарячково проводили наради – між собою і з офіцерами»⁵⁶. Як здається автору, ні стиль керування шведського короля, ні подальші події не підтверджують тези про «гарячко-ві наради». Той же історик трохи далі наводить зміст більш пізнього листа Карла XII до своєї сестри Ульріки-Елеонори (1712 року), де король частково визнає свою провину відносно того, що він не довів своїх наказів до офіцерського загалу, а обмежився лише двома генералами – Левенгауптом та Крейцем⁵⁷. То ж навряд чи король радився із значним колом осіб: це були, на нашу думку, І. Мазепа та два вищезгаданих генерали та ще, можливо, полковник А. Юлленкрук.

Події наступних 18-20 годин виводять на авансцену українських козаків – саме від них залежала тепер скрутна доля їх шведських союзників. було обмаль засобів для переправи, адже за півтора місяці до цього каральний корпус полковника П. Яковлева знищив і Переволочну, і запорозьку залого в ній на чолі з полковником Зінцем, і велику козацьку флотилію приблизно зі 100 «чайок», здатну переправити за один раз 3 тис. осіб. З джерел відомо, що у шведів були, як мінімум, два чималих човни, здатних перевезти 30 солдат з озброєнням та амуніцією⁵⁸. Крім того, козаками все-таки було знайдено кільканадцять рибальських чайок маленького розміру, що вміщували одного-двох пасажирів. Крман пише, що їх знайшли уже під вечір 29(30) червня і було їх чи то два, чи то три, хоча з подальшої його оповіді виходить, що їх було все-таки більше⁵⁹, автор монографії припускає, що від п'яти до десяти. Наприклад, у спогадах лейтенанта Вейє згадується, що саме запорожцям шведи завдячують цими човнами: «Нарешті надвечір запорожцям, що шукали понад берегом, пощастило здобути кілька човнів і байдаків і таким чином з великими труднощами вночі влаштували маленький транспорт»⁶⁰. Якби їх було більше десяти, це так чи інакше позначилося б в інших джерелах про переправу, але ми цього не спостерігаємо. Проте П. Енглунд пише, що човнів було чимало не лише у шведів, але й у козаків Мазепа⁶¹. Тому шведські командири ще мали надію переправитися через Дніпро, а не повертати армію до гирла Ворскли, де біля Кишеньок можливо було скористатися бродом. Відіграло свою роль і виснаження армії після важкого маршу. Воно було настільки значним, що генерали вирішили відкласти рух до Ворскли на ранок, а ніч присвятити відпочинку⁶². Додатково наступного ранку козаки почали майструвати імпровізовані плоти, які Крман називає «довгі човни»: «З берега ми побачили багатьох, які, як і ми, переправлялися подібними човнами»⁶³. Такий пліт ледве витримував двох веслярів та трьох пасажирів⁶⁴. Крім того, Крман згадує якусь королівську однощоглову яхту, де серед шведських солдатів переправилося кілька купців⁶⁵. Ця згадка не зовсім зрозуміла, можливо, мався на увазі один із поромів або якийсь великий човен, швидше за все той, який пізно вночі переправляв короля через Дніпро і мав дванадцять веслярів на борту⁶⁶.

Відбиток поразки важким тягарем лежав на відносинах шведів з Мазепою та Гордієнком. Якщо поразка під Полтавою ще не здавалась шведам непоправною катастрофою, то Мазепа і Гордієнко розуміли, що їх доля і доля України практично вирішена. На берегах Дніпра, однак, спільна біда ще єднала союзників – запорожці активно забезпечували переправу шведів, саме вони перевезли Карла XII глибокої ночі 29 (30) червня, поставивши його карету у два човни, зв'язаних між собою⁶⁷. До речі, сам шведський король гречно дозволив Мазепі рятуватись першим зі своїми прибічниками (яких було лише 3 тис. чоловік), тому, зрештою, всі джерела відзначають, що шведів було помітно менше, ніж українців⁶⁸. Понятовський пригадує, що українців було від чотирьох до п'яти тисяч, імовірно і мазепинців, і запорожців⁶⁹.

Наступний важкий шлях спустошеним степом описано в спогадах польського генерала Ст. Понятовського. Те, що залишки союзної армії швидко здолали 230-кілометровий шлях до Очакова, стало цілковитою заслугою запорозьких провідників. Хоча тертя між запорожцями та мазепинцями мали місце, їх вдалося подолати, на нашу думку, завдяки державницькій позиції К. Гордієнка⁷⁰. Він, як і на початку 1709 року, пересилив особисту неприязнь до І. Мазепа та змусив якусь частину своїх побратимів, що була заколивалась духом, продовжувати спільний шлях.

Однак навіть після того як союзники дісталися османських кордонів, порятунком не всі, бо наполегливий Петро I наказав не полишати погоні й за Дніпром. Шеститисячний корпус генерал-майора Г. Волконського, до складу якого входило до 2 тис. козаків Скоропадського, нагнав втікачів на берегах Південного Бугу. Обставини цього бою автор уже викладав в одній із попередніх публікацій⁷¹.

У висновку автор може стверджувати, що порятунок і шведського короля й кількатисячної групи його воїнів був повністю забезпечений його українськими спільниками. Ефективність цієї допомоги могла бути й значно вищою, якби не ряд помилкових рішень самого Карла XII. За ці помилки кров'ю розплатилися на березі Дніпра кільканадцять тисяч українських козаків та їх сімей, страчених за наказом московського царя.

Примітки:

¹ Єнсен А. Мазепа. Київ : Укр. Письменник, 1992. 205 с.

² Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. СПб. : Изд-во М. Александрова, 1912. 170с.

³ Див. наприклад: Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Харків : Фоліо; Стокгольм: Шведський ін.-тут, 2009, 348 с., From P. Katastrofen-vid Poltava. Karl XII:s ryska fälttag 1707–1709. Lund : Historiskamedia, 2006. 424 p.

⁴ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию М. : Соц. Эгиз, 1958. 480 с.

⁵ Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. М. : МППА БИМПА, 2009. 704 с.

⁶ Кротов П. А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). СПб. : Истор. иллюстрация, 2009. 416 с.

⁷ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. М. : Мол. гвардия, 2007. 271 с.; Куликова В. Ф. Иностранцы о ситуации на Украине в первом десятилетии XVIII века. М. : ООО «Корпоративные медиа», 2010. 152 с.; Возгрин В.Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). СПб. : Изд-во Дом СПбГУ, 2008. С. 57–75.

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. К. : Наук. думка, 1991. Т. 3. С. 321, 325, 328.

⁹ Быкова Т. А. Первые печатные источники о Полтавской победе // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 356–357.

¹⁰ Voltiar. Geschichte Karls XII, Königsvon Schweden / Voltiar. Zürich : Fretz & Wasmuthverlag, 1943. s. 120.

¹¹ Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII–XVIII вв. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 246–268; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XIII ст. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 228 с.

¹² Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 // УІЖ, 2009. № 2. С. 40–50; Сокирко О. Г. Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709. В 2 ч. Київ : Темпора, 2008. Ч. 1. 77 с.; 2009. Ч. 2. 69 с.; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. К. : Вид-во КМА, 2008. 265 с.; Павленко С. Війська Карла XII на півночі Гетьманщини // Сіверянський літопис, 2014. № 5. С. 256–300; Павленко С. Військо Карла XII на Півночі України. К. : КМА, 2017. 512 с.

¹³ Молтусов В. А. Полтавская битва : уроки военной истории. 1709–2009. М. : Объед. ред. МВД РФ; Кучково Поле, 2009. 508 с.

¹⁴ Слісаренко О. Тінь Полтави. Днепропетровск : ПП «Акцент», 2016. 184 с.; Слісаренко О. Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 року (зауваження щодо одного історичного міфу) // УІЖ, 2015. № 5. С. 92–102.

¹⁵ Слісаренко О. Тінь Полтави. С. 61, 62, 96, 97.

¹⁶ Кентржинський Б. Мазепа. К. : Темпора, 2013. С. 293.

¹⁷ Кентржинський Б. Мазепа. К. : Темпора, 2013. 496 с.

¹⁸ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709. С. 44.

¹⁹ Молтусов В.А. Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009. М. : Объед. ред. МВД РФ; Кучково Поле, 2009. С. 255, 256.

²⁰ Там само. С. 255.

²¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. IX, вып. 2. М. : Изд-во АН СССР, 1952. С. 936–938.

²² Там же. С. 937.

²³ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ : КМА, 2017. С. 427.

²⁴ Там само. С. 421.

²⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XIII ст. С. 53, 54.

²⁶ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня

1709. С. 42, 43.

²⁷ Васильев А.А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // ВИЖ, 1989. № 7. С. 67.

²⁸ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Острогоз, 2003. С. 321.

²⁹ Павленко Н. И. Петр Великий. М. : Мысль, 1990. С. 308.

³⁰ Бескровный Л. Г. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 52.

³¹ Мацьків Т. Полтавська битва 1709 року // В кн. : Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). К. : Вид-во О. Теліги, 1999. С. 139.

³² Петрів В. Московсько-українська війна (1708–1711) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа / Ред. кол.:Л. Р. Винар (голова) та інші. К. : Твім ін-тер, 1999. С. 142.

³³ Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009. С. 286.

³⁴ Масси Р. К. Петр Великий. В 3 т. Смоленск : Русич, 1996. Т. 2. С. 344.

³⁵ Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). С. 92, 94.

³⁶ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтнанта Ф. Вейе // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 26. Київ : б. в., 1931. С. 224.

³⁷ Слісаренко О.М. Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 р.(зауваження щодо одного історичного міфу) // УІЖ, 2015. № 5. С. 97, 98.

³⁸ Leben des Königl. Schwedischen Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts von ihm selbst beschrieben. Altona und Lübeck, 1760. P. 419, 420.

³⁹ ЦДІА України, Ф. 51, оп. 3, спр. 1162, арк. 4.

⁴⁰ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтнанта Ф. Вейе. С. 225.

⁴¹ Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков. М. : Наука, 1984. С. 52.

⁴² Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. Полтава : тип. И. А. Дохмана, 1908. С. 211.

⁴³ Иванюк С.А. Полтава – «крепость ничтожная» : фортификационные сооружения Полтавской крепости периода Великой Северной войны (1700–1721) [электронный ресурс] // История военного дела : Исследования и источники. 2012. Т. 1. С. 264. // <http://www.milhist.info/2012/05/05/ivanyuk> (05.05.2012).

⁴⁴ Енглунд П. Полтава. С. 237.

⁴⁵ Des Generalmajors Karl Gustaf Kreuz Kurzer Bericht was sich bot 15 ten Juni 1709 an, zu verschiedenen Zeiten eben der schwedischen Reitern in der Ukraine zugetragen // Lebendes... Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts von ihm selbstbeschrieben. Altona und Lübeck, 1760. P. 420.

⁴⁶ Козаченко А.И. Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. М. : Госполитиздат, 1945. С. 42.

⁴⁷ Там же. С. 43.

⁴⁸ Беспалов А.В. Сподвижники Карла XII. М. : Рейтар, 2003. С. 51.

⁴⁹ Слісаренко О. Тінь Полтави. С. 61, 62.

⁵⁰ История Северной Войны. 1700–1721. М. : Наука, 1987. С. 86; Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июня 1709. С. 244; Енглунд П. Полтава. С. 237, 245, 261.

⁵¹ Каманин И. Участие Папия в Полтавском бою // Военно-исторический вестник, 1909. № 1–2: май-июнь. С. 80.

⁵² Дядиченко В.А. Розгром шведів під Полтавою. С. 91.

⁵³ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. С. 132.

⁵⁴ Des Generalmajors Karl Gustaf Kreuz Kurzer Bericht was sich bot 15 ten Juni 1709an, zu verschiedenen Zeiten eben der schwedischen Reitern in der Ukraine zugetragen. P. 421.

⁵⁵ Полтавська битва. К. : ДержМистецтввидав УРСР, 1960. С. 65.

⁵⁶ Кентржинський Б. Мазепа. С. 382.

⁵⁷ Там само. С. 386.

⁵⁸ Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Аксея Юлленкрука // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. вып. ВИЖ – Старый Цейхгауз, 2009. С. 110.

⁵⁹ Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). С. 103.

⁶⁰ Кордт В. Біл під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лйитнан-та Ф. Вейє. С. 225.

⁶¹ Енглунд П. Полтава. С. 288.

⁶² Там само. С. 289.

⁶³ Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). С. 105.

⁶⁴ Там само. С. 104.

⁶⁵ Там само. С. 106.

⁶⁶ Енглунд П. Полтава. С. 294.

⁶⁷ Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июня 1709. С. 245.

⁶⁸ Енглунд П. Полтава. С. 290.

⁶⁹ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя / Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. С. 639.

⁷⁰ Там само. С. 639.

⁷¹ Слісаренко О.М. Карл XII і Запорізька Січ // Наукові записки. К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, НАН України, 2014. Т. 29. С. 73–82.

Slisarenko Olexandr. The Ukrainian Cossacks the Perevolochna operation in June–July 1709. The article deals with the events after the battle of Poltava of 1709. When the remnants of Charles XII's army, trying to escape from the Moscovites, crossed the Dniepr and were on their way to the city of Ochacow.

Key words: «voluntary» regiments, irregular cavalry, cossacks, river crossing, capitulation.

Отримано: 16.06.2018 р.